

‘ प्रश्नोत्तर - रत्नमाला ’ या ग्रंथात, हा ग्रंथ राजा अमोधवर्षाने लिहिला असे मानण्यात येते. त्यात श्लोकरू पाने प्रश्नोत्तर स्वरू पात अत्यंत सोप्या भाषेत सर्व माणसांना उपयोगी पडतील असे नीतीचे धडे दिले आहेत. प्राकृत भाषेतील ५४० श्लोक असलेल्या ‘ उपदेशमाला ’ या अगदी जुन्या ग्रंथात कवी धर्मदास यांनी श्रावक व साधुवर्गासाठी नीतिमार्ग कसा आचरणात आणावा याचे सुंदर विवेचन केले आहे. आचार्य पूज्यपाद यांचे ‘ इष्टोपदेश ’ व ‘ समाधिशतक, ’ गुणभद्रांचा ‘ आत्मानुशासन, ’ सोमदेवांचा ‘ नीतिवाक्यामृत, ’ हेमचंद्रांचा ‘ योगशास्त्र, ’ सकलभूषण यांचा ‘ उपदेशरत्नमाला, ’ बाराव्या शतकातील सोमप्रभ यांचा ‘ सिंदूरप्रकर ’ अथवा ‘ सूक्ष्मिक्तमुक्तावली ’ व तेराव्या शतकातील सोमप्रभ यांचा ‘ शृंगारवैराग्यतरंगिणी ’ हे ग्रंथ बोधपर साहित्यात फार प्रसिध्द आहेत. या वाड्मयप्रकारातील सर्वात महत्त्वपूर्ण ग्रंथ आचार्य अमिगति यांनी लिहिले आहेत. त्यांनी आपल्या ‘ सुभाषितरत्नसंदोह ’ या ग्रंथात जैनांच्या नीतिशास्त्राचे अतिशय सुंदर व समर्पक वर्णन केले आहे. ‘ धर्मपरीक्षा ’ या ग्रंथांत मनोहर गोष्टी सांगून नीतिमय जीवनसूत्रांचे विवरण केले आहे आणि ‘ योगसार ’ या ग्रंथात सोप्या श्लोकांमधून धर्माच्या विविध अंगांचे आचारशास्त्राच्या दृष्टीने निरू पण केले आह. तसेच वादीभसिंहसूरि यांचा ‘ क्षत्रचूडामणि ’ व पचनंदी यांचा ‘ पंचविंशति ’ हे नीतिग्रंथ विश्रुत आहेत.

त्याचप्रमाणे नीतिवाक्यांचा संग्रह असलेल्या ग्रंथांचे जैनांनी संपादन केले. त्यांत समयसुंदर यांचा ‘ गाथासहस्री ’ व मुनी चंद्रसूरी यांचा ‘ गाथाकोश ’ उल्लेखनीय आहेत. हंसविजयगणी यांचा ‘ अन्योक्तिमुक्तावली ’ हा दृष्टांतरू प काव्यांचा संग्रहदेखील लोकप्रिय आहे.

६) काव्य साहित्य

जैनाचार्यांमध्ये प्रतिभाशाली व भाषेवर प्रभुत्व असलेले अनेक कवी झाल्याने त्यांनी सर्वगुणपरिपूर्ण विविध तळेचे व विपुल काव्यग्रंथ लिहिले. कल्पनाविलास आणि अप्रतिम

काव्यशैली यांसाठी हे ग्रंथ भारतीय साहित्यात प्रख्यात आहेत. काव्यसाहित्यात पुराणग्रंथ (महाकाव्ये), लहान काव्ये, नाटकेव स्तोत्रसंग्रह विशेष प्रसिद्ध आहेत.

पुराणे किंवा महाकाव्ये यांची रचना विशेषतः दिगंबर आचार्यांनी केली. त्यामध्ये जिनसेन यांचे ‘आदिपुराण,’ गुणभद्रांचे ‘उत्तर - पुराण,’ वादिचंद्रांचे ‘पाश्वनाथपुराण,’ हरिचंद्रांचे ‘धर्मशार्माभ्युदय’ व वाग्भटांचे ‘नेमिनिर्वाण’ ही महाकाव्ये जास्त प्रख्यात आहेत. राम, कृष्ण, पांडव इत्यादिकांच्या जीवनचरित्रांवर हिंदू कवीप्रमाणे जैन कवीनादेखील सुंदर महाकाव्यांची रचना केली. विमलसूरि यांचे प्राकृत भाषेतील ‘पञ्चरित्र’ हे अशा प्रकारचे पहिले महाकाव्य असून त्यात पञ्च म्हणजे रामचंद्र यांची कथा वर्णन केली आहे. रविपेण यांचे संस्कृत भाषेतील ‘पञ्चपुराण’ व इतर जैन रामायणे विमलसूरीच्या पञ्चरित्रावरच आधारलेली आहेत.

याच धर्तीवर जैन - महाभारताचीही रचना झाली. त्यात आचार्य जिनसेन यांचे ‘हरिवंश पुराण,’ देवसूरी यांचे ‘पांडवचरित्र’ व शुभचंद्र यांचे ‘पांडवपुराण’ ही महाकाव्ये विशेष उल्लेखनीय आहेत.

दिगंबरांच्या पुराणांप्रमाणे श्वेताबरांनीही चरित्रांची रचना केली. त्यातील सर्वांत महत्त्वांचे असे ‘त्रिषट्टिशलाकापुरुष - चरितम्’ प्रसिद्ध आचार्य हेमचंद्र यांना राजा कुमारपाल यांच्या इच्छेनुसार, १२ व्या शतकात लिहिले. त्याचप्रमाणे वृषभनाथ, शांतिनाथ, नेमिनाथ, पाश्वनाथ व महावीर यांची जीवनचरित्रेही विशेषतः लिहिली गेली.

तीर्थकरांच्यादेखील इतर प्रभावशाली व्यक्तींच्या जीवनावरदेखील महाकाव्ये रचली आहेत. कनकसेन वादिराजकृत ‘यशोधर चरित्र,’ महासेनकृत ‘पचुम्न चरित्र’ अशा तन्हेची प्रसिद्ध महाकाव्ये असून त्यांची संख्या फार मोठी आहे.

महाकाव्यांबरोबर अनुपम काव्यगुण व्यक्त करणारी लहान काव्ये रचण्याकडे ही जैनांनी लक्ष दिले आहे. अशा काव्यांमध्ये काव्यरचनेवरील प्रभुत्व दर्शविणाऱ्या काव्यांचा प्रामुख्याने उल्लेख करावयास पाहिजे. आचार्य जिनसेन यांनी आपल्या ‘ पार्श्वाभ्युदय ’ काव्यात कालिदासाचे मेघदूत संपूर्ण आणले आहे. यांतील प्रत्येक श्लोक मेघदूतातील एक अगर दोन ओळी घेऊन रव बाकीच्या ओळी स्वतः रचून त्यांनी पुरा केला आहे. भ. पार्श्वनाथांचे अशा अभिनव रीतीने सांगितलेले चरित्र त्या काळीही लोकप्रिय झाले असल्यास नवल नाही. याच धर्तीवर सती राजीमतीच्या विलापाचे वर्णन करणारे ‘ नेमिदून काव्य, ’ कवी विक्रम यांनी लिहिले आहे. या काव्यातील प्रत्येक श्लोकाची शेवटची ओळ मेघदूतातून घेतली आहे व इतर ओळी कवीने स्वतः रचलेल्या आहेत. ‘ समस्यापूरण ’ या काव्यप्रकारचे उत्कृष्ट नमुने म्हणून वरील दोन काव्यांचा निर्देश केला जातो. त्याचप्रमाणे ‘ श्लेष ’ या अलंकारावरील प्रभुत्व दर्शविणारे धनंजय श्रुतकीर्ती यांचे ‘ द्विसंघानकाव्य ’ (राघवपांडवीय) हे काव्य अद्वितीय समजले जाते. या काव्यातील प्रत्येक कवितेचा दोन तळ्हांनी अर्थ लावता येतो. एका तळ्हेने अर्थ तर ती रामायणाची कथा होते व दुसऱ्या तळ्हेने अर्थ लावला तर ती महाभारताची कथा ठरते, असा वैशिष्ट्यपूर्ण चमत्कार या काव्यात करू न दाखविला आहे.

जैन कवीना नाट्यकृती निर्माण करण्यातदेखील चांगलाच हातभार लावला आहे. प्रसिद्ध आचार्य हेमचंद्र यांचे शिष्य रामचंद्र यांनी शंभराहून अधिक प्रकरणे म्हणजे नाटके लिहिली आहेत असे समजते. जैन नाटककारांनी रामायण व महाभारतातील कथानकांवर, ऐतिहासिक व्यक्तीवर दंतकथांवर नाटके रचली आहेत. त्यांमध्ये विजयपाल यांचे ‘ द्रौपदी - स्वयंवर, ’ हरितमल्ल यांचे ‘ विक्रांत कौरव, ’ जयसिंह यांचे ‘ हम्मीरमद - मर्दन, ’ यशपाल यांचे ‘ मोह - पराजय, ’ रामभद्रमुनि यांचे ‘ प्रबुध्द - रौहिणीय ’ व बालचंद्र यांचे ‘ करुण वज्रायुध ’ ही नाटके प्रसिद्ध आहेत. जैन नाटककारांच्या कृती रंगभूमीवर नेहमी येत असल्या पाहिजेत असे दिसते; कारण मेघप्रभाचार्य यांचे ‘ धर्माभ्युदय ’ व रामभद्रमुनि यांचे ‘ प्रबुध्द रौहणीय ’ या नाटकांचे प्रयोग जैन मंदिरात झाले, असे उल्लेख आढळतात.

इतर काव्यप्रकारांप्रमाणे स्तुतिपर काव्यक्षेत्रातही जैन कवींनी विलोभनीय यश संपादन केले आहे. कोणत्याही धर्मातील स्तोत्र - वाडमयाशी सर्व प्रकारे बरोबरी करू शकेल असे जैनांचे स्तोत्र - साहित्य आज उपलब्ध आहे. प्राकृत व प्रादेशिक भाषांमधून कितीतरी रसाळ स्तोत्रे प्राचीन काळापासून जैन कवींनी लिहून ठेवली आहेत. तीर्थकर व प्रसिद्ध आचार्य यांची स्तुती करण्यासाठी भक्तिभावाने लिहिलेली ही सुंदर स्तोत्रे मनात नेहमी धार्मिक भाव व सदाचारप्रवृत्ती निर्माण करतात; म्हणून त्यांचे समाजात अनन्यसाधरण महत्त्व आहे. त्याचबरोबर श्रेष्ठ प्रतीची भावनाप्रधान गेय काव्ये म्हणून या स्तोत्रांची योग्यता अतिशय मोठी आहे. त्यांपैकी काही स्तोत्रे अगदी लहान आहेत तर काही बरीच लांब आहेत. या स्तोत्रांमधून वेगवेगळी वृते व जवळ जवळ सर्व अलंकार वापरले असून काही कवींनी शब्दांची आश्चर्यकारक कसरतही करू न दाखविली आहे. जैन कवीच्या प्राकृत व संस्कृत भाषेवरील असामान्य प्रभुत्वाची साक्ष या स्तोत्रसाहित्यावरू न सहज पटते.

श्रुतकेवली भद्रबाहु यांनी प्राकृत भाषेत लिहिलेले पाश्वनाथ तीर्थकरांची स्तुती वा महती गाणारे पाच श्लोकांचे ‘ उवसग्गहर स्तोत्र ’ हे सर्वात प्राचीन स्तोत्र समजले जाते. सर्व जैनांमध्ये कित्येक शतकांपासून अत्यंत लोकप्रिय होण्याचा मान आचार्य मानतुंग यांच्या ‘ भक्तामर स्तोत्रा ’ स मिळालेला आहे. प्रगल्भ व अलंकारयुक्त संस्कृत भाषेतील हे स्तोत्र मुखोद्गत केलेले नाही, अशी धार्मिक जैन व्यक्ती मिळणे कठीण होय. या स्तोत्राच्या प्रभावाने कवीच्या लोहशृंखला तटातट तुटून पडल्या व भोज राजाने जैन धर्माचा स्वीकार केला असे मानण्यात येते. श्री मानतुंग आचार्य यांनी प्राकृत भाषेत लिहिलेले ‘ भयहरस्तोत्र ’ देखील प्रसिद्ध आहे. भक्तामर स्तोत्राप्रमाणेच सिद्धसेन दिवाकर यांचे पाश्वनाथ तीर्थकरांचा महिमा गाणारे ‘ कल्याणमंदिर स्तोत्र ’ सर्व जैनांना चांगले परिचयाचे आहे. श्री सिद्धसेन दिवाकर यांचे हे स्तोत्र फार प्रभावी समजले जाते. या स्तोत्राच्या साहाय्याने कवीने उज्जयिनी येथील महाकालीच्या देवळातील शिवलिंगामधून भगवान पाश्वनाथ तीर्थकराची मूर्ती काढून दाखविली अशी आख्यायिका आहे अशा प्रभावशाली स्तोत्रांमध्ये अभयदेव यांच्या ‘ जय तिहयन ’ स्तोत्राची गणना केली जाते ; कारण या

स्तोत्राच्या पठणाने अभयदेव भयंकर आजारातून बचावले व त्यांनतर त्यांनी कित्येक शतकांपासून गुप्त असलेली पार्श्वनाथ तीर्थकराची मूर्ती शोधून काढली अशी दंतकथा आहे. श्री वादिराज कवीचे ‘ एकीभाव स्तोत्र ’ व धनंजय कवीचे ‘ विषापहार स्तोत्र ’ हीदेखील अतिशय प्रसिद्ध व लोकप्रिय आहेत. या स्तोत्रांतील उत्कट भावभंगी, प्रसादपूर्ण रचना व त्यामागील रोमहर्षक इतिहास पाहता, कोणताही रसिक त्यावर भ्रमराप्रमाणे लुळ्य झाल्याशिवाय राहत नाही. भक्तामराइतकेच्य या स्तोत्रांचेही भक्तिपूर्वक पठण - पाठण सर्व जैनांमध्ये शतकानुशतके रु ढ आहे. आचार्य हेमचंद्र यांनी राजा कुमारपाल यांच्याकरिता लिहिलेल्या ‘ वीतरागस्तोत्रा ’ त जिननामबरोबर जैन धर्माची ओळख अत्यंत लालित्यपूर्ण पण सोप्या भाषेत करू न दिली आहे. चोवीस तीर्थकरांचे स्तवन असलेल्या व अनेक कवीनी रचलेल्या स्तोत्रांमध्ये आचार्य समंतभद्र यांचे ‘ बृहत्स्वयंभू स्तोत्र ’ अतिशय प्रसिद्ध आहे; पण त्याशिवाय त्यात जैनदर्शनामधील प्रमुख तत्त्वांचेदेखील सुंदर व युक्तिपूर्ण दिग्दर्शन आहे.

पद्य - गद्य यांचे मिश्रण असलेले ‘ चम्पू काव्य ’ जैनांनी अगदी आत्मसात केले होते असे वाटते. या ‘ चम्पू ’ काव्यप्रकारात लिहिलेला आचार्य सोमदेवसूरी यांचा ‘ यशस्तिलक चम्पू ’ हा संस्कृत साहित्यातील एक अप्रतिम ग्रंथ म्हणून समजला जातो. हरिचंद्र यांनी लिहिलेला ‘ जीवंधर - चम्पू ’ व अर्हदासकृत ‘ पुरुदेव - चम्पू ’ हे ग्रंथही या काव्यप्रकारातील विशेष उल्लेखनीय ग्रंथ आहेत.

एकूण वेगवेगळ्या प्रकारच्या प्रसादपूर्ण काव्यांची विपुल निर्मिती करू न भारतीय काव्यसाहित्यात स्वतः चे नाव जैन कवीनी अजरामर करू न ठेवले आहे, यात शंका नाही.

७) कथासाहित्य

भारतीय वर्णनात्मक वाड्मयात जैनांच्या कथासाहित्याला महत्त्वपूर्ण स्थान द्यावे लागेल. जैनांच्या आगम व इतर ग्रंथांमधून दंतकथा, जानपदकथा, परीकथा, दृष्टान्तकथा, उपकथा,

बोधकथा वगैरे प्रकारच्या कथा मोळ्या प्रमाणात आढळून येतात. गोष्टीच्या रु पाने बहुजनसमाजाला धर्मतत्त्वे समजावून सांगण्याची वृत्ती नि आवड जैन आचार्यांनी असल्याने त्यांनी ‘कथानिवेदक’ म्हणून अमाप लोकप्रियता तर मिळविलीच; पण त्याचबरोबर सर्व प्रकारच्या भारतीय लोककथा जिवंत ठेवल्या. निर्युक्त, भाष्य, चूर्णी व टीका अशा विवरणात्मक स्वरू पाच्या चारीही धार्मिक ग्रंथांत त्यांनी कितीतरी परंपरागत कथांचा समावेश केला आहे. पण त्याशिवाय असंख्य परीकथा त्यांत घातल्या. पुराणे, प्रबंध यांसारख्या चरित्र व वर्णनात्मक ग्रंथांमधून तर त्यांनी विपुल प्रमाणात विविध आख्यायिका सांगितल्या. यांखेरीज अप्सराविषयक अद्भुतरम्य व इतर प्रकारच्या केवळ गोष्टीच असलेले विशाल कथासाहित्य त्यांनी लिहिले. या प्रचंड कथावाड्मयाची रचना प्राकृत, संस्कृत व अपभ्रंश

या तिन्ही भाषांत गद्यापासून व पद्यामधून त्यांनी केली. या सर्व कथा जैन आचार्यांनी केवळ मनोरंजनासाठी अगर करमणुकीसाठी कधीच लिहिल्या नाहीत; तर लोकांना समजेल अशा रीतीने धार्मिक झान द्यावे, याच उदात्त हेतूने त्या लिहिल्या हे लक्षात ठेवले पाहिजे. यावरू न जैन आचार्यांची धर्मप्रचार करण्याची पध्दती व असामान्य आस्था दिसून येते.

‘धर्मकथा’ या सदरात हरिभद्र यांनी जैन महाराष्ट्री भाषेत लिहिलेली ‘समराइच्च - कहा’ आणि सिध्दर्थि यांनी संस्कृत भाषेत लिहिलेली दृष्टान्तसूचक ‘उपमितिभवप्रपंच - कथा’ या कथा फार प्रसिध्द आहेत. ‘मलयसुंदरी’ ही प्राकृत भाषेतील अद्भुतरम्य कथा अतिशय लोकप्रिय झाली असली पाहिजे; कारण त्या कथेची संस्कृत व गुजराती भाषेतही रु पांतरे झाली आहेत. ज्याला ‘कथानक’ म्हणतात, अशा लहान गोष्टीही पुष्कळ उपलब्ध ओत. भवदेव सूरी यांचे ‘कालकाचार्य कथानक’ आणि जिनकीर्ति यांचे ‘विमलश्रेष्ठी कथानक’ ही पुस्तके विशेष उल्लेखनीय आहेत. प्रदीर्घ कथेप्रमाणेच बन्याच गोष्टी असलेल्या अनेक कथासंग्रहांमध्ये कुणा अज्ञात लेखकाचे प्राकृत भाषेतील ‘सम्यक्ल्वकौमुदी’ व ‘कथाकोश’ सोमचंद्र यांचा संस्कृत व प्राकृत भाषेतील १५७ गोष्टी असलेला ‘कथा - महोदधि,’ सुभाषिलगणी यांचा पौराणिक व ऐतिहासिक अशा जवळजवळ ६०० गोष्टी असलेला ‘पंचशतिप्रबोध संबंध’ आणि हेमविजयगणी यांचा संस्कृत, महाराष्ट्री, अपभ्रंश, जुनी हिंदी व जुनी गुजराती या भाषांत लिहिलेला २५८

गोष्टीचा ‘ कथारत्नाकर ’ हे ग्रंथ प्रख्यात आहेत. धार्मिक कथांबरोबर इतर बोधपर कथा लिहिण्याकडे जैनांनी लक्ष दिले आहे. सुप्रसिध्द कथासंग्रह ‘ पंचतंत्र ’ याच्या सुधारू न वाढविलेल्या लोकप्रिय आवृत्या जन आचार्यांनी संपादित केलेल्या आहेत आणि ‘ सिंहासनद्वात्रिंशिका ’ या कथासंग्रहाची सर्वोत्कृष्ट आवृत्तीही जैन कवीने काढली आहे.

या सर्व प्रकारच्या कथासाहित्यामधून सामान्य जनतेच्या दैनंदिन जीवनक्रमाचे फारच सुंदर आविष्करण झालेले दिसून येईल. अशा तज्ज्ञेचे बहुजन समाजाच्या जीवनाचे चित्रण इतर साहित्यांतून सहसा आढळून येत नाही; म्हणून जैन कथांना समाजशास्त्राच्या दृष्टीने विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

८) शास्त्रीय साहित्य

जैन आचार्यांनी नुसत्या धार्मिक विषयावरच ग्रंथरचना केली असे नाही. ते अनेक विद्यापारंगत असल्याने आणि शिक्षण देण्याच्या क्षेत्रात पुढाकार घेत असल्याने त्यांनी शास्त्रीय विषयांवरदेखील अधिकृत ग्रंथ लिहिले. त्यांचे शास्त्रीय ग्रंथ आजतागायत अभ्यासिले जातात आणि अशा तज्ज्ञेचे ग्रंथ ही जैनांनी भारतीय शास्त्रीय वाङ्मयाला दिलेली मोठी देणगी होय असे समजले जाते.

तर्कशास्त्र

जैनांनी तर्कशास्त्रात सर्वात अधिक मोलाची भर घातली आहे. स्वामी समंतभद्र यांचा ‘ आप्तमीमांसा ’ अर्थात् ‘ देवागमस्तोत्र, ’ तसेच सिध्दसेन दिवाकर यांचा ‘ न्यायावतार ’ हे ग्रंथ तर्कशास्त्रावरील अधिकृत ग्रंथ मानण्यात येतात. आचार्य अकलंक यांनी तर्कशास्त्रावर ‘ अष्टशती, ’ (आप्तमीमांसेवरील टीका), ‘ न्यायविनिश्चय, ’ ‘ लघीयस्त्रयी ’ आणि ‘ स्वरू पसंबोधन ’ हे महत्त्वपूर्ण ग्रंथ लिहिले. अकलंकांच्या न्याय ग्रंथांचा आधार घेऊन माणिक्यनंदी यांनी ‘ परीक्षामुख

स्तोत्र' लिहिले आणि या ग्रंथावर प्रभाचंद्र यांनी 'प्रमेयकमलमार्तण्ड' हा जो विस्तृत टीकाग्रंथ लिहिला, तो सर्वविश्रुत आहे. प्रभाचंद्रांचा 'न्यायकुमुदचंद्रोदय' हा ग्रंथही तसाच प्रसिद्ध आहे. याशिवाय आचार्य विद्यानंद यांनी लिहिलेले 'अष्टशती' वरील 'अष्टसहस्री,' तत्त्वार्थसूत्रावरील 'तत्त्वार्थ श्लोकवार्तिक,' तसेच देवसूरी यांचा 'प्रमाणनयतत्त्वाश्लोकालंकार' व त्यावरील स्वतः लिहिलेली 'स्याद्वादरत्नाकर' ही टीका, हेमचंद्र यांचा 'प्रमाणमीमांसा' हा सूत्रग्रंथ आणि यशोविजयजी यांचे ग्रंथ न्यायशास्त्रावरील विशेष उल्लेखनीय ग्रंथ आहेत.

अलंकारशास्त्र

जैन कवीनी प्रगल्भ भाषेत अत्युत्कृष्ट व विविध तन्हेची काव्यरचना केलेली असल्याने अलंकारशास्त्राकडे जैन विद्वानांचे लक्ष जाणे साहजिक होते. अकराव्या शतकात गुजरातमधील जयसिंह राजाच्या पदरी असलेल्या वाग्भट या जैन कवीने 'वाग्भटालंकार' हा ग्रंथ लिहिला. त्यांनंतर झालेल्या वाग्भट नावाच्या दुसऱ्या कवीने 'काव्यानुशासन' ग्रंथाची रचना करू न त्यावर स्वतः च टीका लिहिली. प्रसिद्ध आचार्य हेमचंद्र यांनी अलंकारशास्त्रावर 'काव्यानुशासन' हा सूत्रग्रंथ आणि त्यावर 'अलंकारचूडामणि' नावाची टीकाही लिहिली.

व्याकरणशास्त्र

व्याकरणशास्त्रावरदेखील जैनांनी लिहिलेले स्वतंत्र व अधिकृत ग्रंथ उपलब्ध आहेत. आचार्य पूज्यपाद देवनंदी यांचा 'जैनेंद्रव्याकरण' हा ग्रंथ या शास्त्रावरील पहिला ग्रंथ होय व त्यावर सोमदेव यांनी 'शब्दावर्णचंद्रिका' ही टीका लिहिली. जैन शकटायन यांनी ९ व्या शतकात लिहिलेले 'शकटायन व्याकरण' प्रसिद्ध आहे. हे व्याकरण अतिशय लोकप्रिय होते; कारण त्यावर सात महत्त्वाच्या टीका उपलब्ध आहेत. आ. हेमचंद्र यांनी लिहिलेला 'हैमव्याकरण'

हा सुप्रसिद्ध ग्रंथ भारतीय साहित्यातील मध्यकालात लिहिल्या गेलेल्या व्याकरणविषयक ग्रंथांत सर्वोत्कृष्ट समजला जातो; कारण पाणिनी, शाकटायन यांच्यापेक्षा हेमचंद्रांनी आपला ग्रंथ अतिशय विस्तृत व उपयोगी पडेल अशा पद्धतीने लिहिला आहे. शिवाय ‘हैमव्याकरण’ या संस्कृत ग्रंथांतच प्राकृत भाषेतही महत्त्वपूर्ण व्याकरण दिले आहे आणि महाराष्ट्री, पैशाची, शौरसेनी इत्यादी प्राकृत भाषांविषयी व अपभ्रंश भाषेविषयी बरीच माहिती सांगितली आहे. हेमचंद्रांनी आपल्या ‘हैमव्याकरण’ ग्रंथावर दोन टीका लिहिल्या आणि ‘उणादिगणसूत्र,’ ‘धातुपाठ’ व ‘लिंगानशासन’ हे व्याकरणविषयक इतर ग्रंथ लिहिले. ‘हैमचंद्रांच्या’ व्याकरण ग्रंथांवर आधारलेली ‘प्राकृत शब्दानुशासन’ हा सूत्रग्रंथ त्रिविक्रम यांनी तेराव्या शतकात लिहिला.

जैन आचार्यांनी शब्दकोशांचेही संपादन केले आहे. स्वतः च्या व्याकरणविषयक ग्रंथांना पूरक म्हणून आचार्य हेमचंद्र यांनी विविध शब्दकोश लिहिले. त्यांचा ‘अभिधान चिंतामणि नाममाला’ नावाचा समानार्थक शब्दांचा कोश प्रसिद्ध असून त्यावर त्यांनी एक टीकाही लिहिली आहे. तसेच त्यांनी ‘अनेकार्थसंग्रह’ नावाचा अनेकार्थक शब्दांचा कोश तयार केला. प्राकृत भाषेत सर्वांत जुना कोश ‘पाइलच्ची नाममाला’ धनपाल यांनी १७२ साली संपादन केला आणि त्यावरच हेमचंद्रांनी आपली ‘देशी नाममाला’ तयार करू न स्वतःच टीकाही लिहिली.

खगोलशास्त्र व भूगोलशास्त्रविषयक माहिती ‘सूर्यप्रज्ञप्ति,’ ‘चंद्रप्रज्ञप्ति,’ व ‘जम्बूद्वीपप्रज्ञप्ति’ यांसारख्या ग्रंथांवरून न मिळते. ज्योतिषशास्त्रावरही त्यांनी बरीच उपयुक्त ग्रंथरचना केली आहे. गणितशास्त्रावर महावीराचार्यांनी ‘गणितसारसंग्रह’ नावाचा महत्त्वपूर्ण ग्रंथ ९ व्या शतकात लिहिला आहे. वैद्यकशास्त्रांतही त्यांनी लक्ष घातले व वेगवेगळ्या औषधांचे गुणधर्म दर्शविणारे ग्रंथ लिहिले. त्यांपैकी हर्षकीर्तिसूरी यांचा ‘योगचिंतामणिवैद्यकसारसंग्रह’ हा ग्रंथ विश्रुत आहे. जैन वैद्यकात केलेली अहिंसक पद्धतीची औषधचिकित्सा इतरत्र आढळत नाही. राज्यशास्त्रावरही का होईना, पण मौलिक ग्रंथरचना जैनांनी केली आहे. कौटिल्याच्या

अर्थशास्त्राप्रमाणेच प्रसिद्ध आयार्य सोमदेवसूरि यांचा ‘ नीतिवाक्यामृतम् ’ हा राज्यव्यवस्थेच्या विविध अंगोपांगांचे समर्पक विवेचन केले आहे. ‘ लघ्वर्हन्नीतिसार ’ हा राज्यशास्त्रावरील दुसरा महत्त्वपूर्ण ग्रंथ होय. हा ग्रंथ हेमचंद्र यांच्या ‘ बृहदर्हन्नीतिसार ’ यास मोठ्या ग्रंथाचा एक भाग असून गुजरात नरेश कुमारपाल यांच्यासाठी मुद्दाम त्यांनी लिहिला; त्यामुळे हा ग्रंथ गुजरातमध्ये राज्यशास्त्र विवेचनासाठी आधारभूत मानला गेला असल्यास नवल नाही.

९) अपभ्रंश साहित्य

प्राकृत व संस्कृत भाषेतील विशाल जैन साहित्याचे थोडक्यात वर्णन वर केले आहे. या भाषा साधारणपणे इसवी सनाच्या सहाव्या शतकापर्यंत जास्त प्रचलित होत्या. त्यांनंतर अपभ्रंश भाषा सुमारे सहाशे वर्षे सर्वांच्या प्रचारात होती, तेव्हा बहुजनसमाजाला समजेल अशा भाषेत धर्मप्रचार करण्याचे कंकण बांधलेल्या जैन विद्वानांनी अपभ्रंश भाषेतही ग्रंथरचना केली. अपभ्रंश भाषेतील उपलब्ध असलेल्या साहित्यापैकी जवळ जवळ सर्व साहित्य जैनांनी लिहिलेले आहे. यावरु न जैनांनी केलेल्या अपभ्रंश साहित्यसेवेची कल्पना येईल. प्राचीन भारतीय साहित्याचे शास्त्रीयरीत्या संशोधन करणाऱ्या पाश्चिमात्य विद्वानांपैकी जर्मनीचे डॉ. हर्मन याकोबी यांचे अपभ्रंश साहित्याकडे प्रथम लक्ष गेले. त्यांनी १९१८ साली धनपाल यांचा ‘ भविष्यदत्तकथा ’ हाग्रंथ संपादन करू न प्रसिद्ध केल्यानंतर इतर संशोधकांनीदेखील अतिशय परिश्रमपूर्वक बरेच अपभ्रंश वाड्मय प्रसिद्ध केले आहे.

या भाषेतसुधा जैनाचार्यांनी विविध तऱ्हेचे उत्कृष्ट साहित्य निर्माण केले आहे. त्यात काव्यगुणपरिपूर्ण अशी पुराणे व चरित्रग्रंथ यांची संख्या फार मोठी आहे. अशा ग्रंथांमध्ये पुष्पदंत यांचे १३०० श्लोक असलेले ‘ महापुराण, ’ यशोधरचरित्र ’ व ‘ नागकुमारचरित्र, ’ स्वयंभू यांचे ‘ पचापुराण, ’ धवल यांचे ‘ हरिवंशपुराण, ’ पचकीर्ती यांचे १३०० श्लोक असलेले ‘ पार्श्वपुराण,

’ नयनंदी यांचे ‘ सुदर्शन चरित्र, ’ कनककामर यांचे ‘ करकण्डुचरित् ’ हे ग्रंथ प्रख्यात आहेत. तसेच योगमुनिचंद्रकृत ‘ योगसार, ’ योगीद्रकृत ‘ परमात्मप्रकाश ’ व हरिषेणकृत ‘ धर्मपरीक्षा ’ हे तत्त्वज्ञानविषयक ग्रंथ विशेष उल्लेखनीय आहेत. त्याचप्रमाणे कथा साहित्यात श्रीचंद व नेमिचंद यांचे ‘ कथाकोश, ’ आचारसाहित्यात देवसेन यांचा ‘ श्रावकाचार, ’ स्तोत्रसाहित्यात जिनदत्त यांचे ‘ चंचारि - स्तोत्र ’ आणि बोधपर साहित्यात ‘ संयम मंजरी ’ व ‘ दोहापाहुड ’ हे ग्रंथ अतिशय प्रसिद्ध आहेत.

१०) प्रादेशिक भाषा साहित्य

अपभ्रंश भाषेनंतर प्रादेशिक भाषा जेव्हा लोकांच्या बोलण्यात जास्त येऊ लागल्या तेव्हा जैनाचार्यांनी त्या भाषांचाही सर्वांच्या अगोदर धर्मप्रचारासाठी माध्यम म्हणून उपयोग करावयास प्रारंभ केला. धार्मिक व लौकिक विषयांवर अनेक विद्वन्मान्य ग्रंथ निर्माण करू न जैन लेखकांनी बन्याच प्रादेशिक भाषांतील साहित्य समृद्ध केले. विशेष म्हणजे या प्रादेशिक भाषांना सुव्यवस्थित स्वरू प त्यांनीच आणून दिले आणि त्या भाषांत विविध विषयांवरील उच्च दर्जाचे ग्रंथ त्यांनीच लिहिले. भारतातील पुष्कळ प्रादेशिक भाषांच्या प्रगतीला जैन वाड्मयाने बराच हातभार लावला आहे, हे आता सर्वमान्य झाले आहे.

हिंदी भाषेची उत्पत्ती जैन साहित्यामुळे झाली आणि जैनांनीच हिंदी भाषेत काव्यरचना करावयास सुरुवात केली हे सिद्ध झाले आहे. हिंदी भाषेचे पहिले महाकवी स्वयंभू हे जैन होते व त्यांनी पुरातन हिंदीमध्ये ‘ हरिवंश - पुराण ’ व ‘ रामायण ’ हे सर्वोच्चगुणयुक्त काव्यग्रंथ निर्माण केले. हिंदी जैन साहित्यात अनेक कथासंग्रह, ज्योतिष, गणित इत्यादी विषयांवरील शास्त्रीय ग्रंथ, बनारसीदासांच्या ‘ अर्धकथानका ’ सारखे आत्मचरित्रपर ऐतिहासिक ग्रंथ, संस्कृत व प्राकृत भाषेतील प्रमुख सैद्धांतिक ग्रंथांवरील टीकाग्रंथ, भूधरदासजीच्या ‘ जिनशतक ’ सारखे सुभाषित ग्रंथ आणि पं. टोडरमलजीच्या ‘ मोक्षमार्गप्रकाशक ’ व पं. दौलतरामजीच्या ‘ छहढाला ’ यांसारखे स्वतंत्र सैद्धांतिक ग्रंथ अत्यंत प्रसिद्ध व प्रभावक ठरले आहेत.

हिंदीप्रमाणेच गुजराती भाषेच्या उद्गम व विकासास प्रामुख्याने जैनांनी हातभार लावला. कित्येक शतकांपासून जैनांनी गुजरात देशाच्या विविध कार्यक्षेत्रांत मानाचे स्थान मिळविले असल्याने व जैनांत हेमचंद्रासारखे प्रभावी आचार्य निघाल्याने गुजराती भाषेच्या प्रगतीवर व वाढ़मयावर जैनांची मोठीच छाप पडली असल्यास नवल नाही.

वेगवेगळ्या भाषांत उपलब्ध असलेल्या जैन साहित्यात कानडी भाषेतील जैन साहित्य अतिशय महत्त्वाचे आहे. इसवी सनाच्या सुरुवातीपासून जवळ जवळ बाराशे वर्षे अव्याहतपणे कर्नाटकात जैन धर्माला राजाश्रय मिळाल्यामुळे कानडीत ग्रंथरचना करण्यास जैन लेखकांना प्रोत्साहन मिळाले. शिवाय जैन धर्मातील बरेचसे प्रमुख आचार्य कर्नाटकातील असल्याने त्यांनी संस्कृत व प्राकृत भाषांबरोबर कानडी भाषेतही आपले लिखाण केले. पंप, पोन्न, रन्न, जन्न, गुणवर्मा, रत्नाकरवर्णी यांच्यासारखे जैन महाकवींनी कानडीतील उत्कृष्ट काव्यरचना केली आणि अंदाजे २०० जैन लेखकांनी व्याकरण, अलंकार, छंद, गणित, ज्योतिष, वैद्यक वगैरे शास्त्रीय विषयांवर अधिकृत ग्रंथरचना केली; म्हणून कानडी साहित्याच्या इतिहासातील पहिल्या कालखंडाला ‘ जैन कालखंड ’ असे संबोधिण्यात येते व तो काल हे कानडी वाढ़मायाचे सुवर्णयुग समजले जाते. अजूनही कानडी भाषेला ‘ जैनरभाषा ’ म्हणजे ‘ जैनांची भाषा ’ अस म्हणतात. यावरु न कानडी भाषेवर जैनांनी गाजविलेल्या प्रभावाची कल्पना येईल.

कर्नाटकाप्रमाणे तमिळ व तेलगू भाषेच्या प्रदेशात प्राचीन व मध्ययुगीन कालात जैन धर्माला महत्त्वाचे स्थान होते; म्हणून या भाषेमधील साहित्यातही जैन लेखकांनी महनीय कार्य करू न ठेवले आहे. कित्येक शतकांपासून तमिळ लोकांच्या जीवनाला आदर्श वळण लावणारे ‘ कुरल ’ व ‘ नालदियार ’ हे नीतिशास्त्रावरील ग्रंथ जैन आचार्यांनी लिहिले. तमिळ भाषा बोलणाऱ्या सर्व लोकांमध्ये अजूनही हे दोन्ही ग्रंथ अतिशय लोकप्रिय आहेत; कारण त्या भाषेतील सर्व पांडित्य या ग्रंथांत सामावलेले दिसून येते; म्हणून या ग्रंथांना ‘ तामील वेद ’ असेही संबोधण्यात येते. तसेच या दोन ग्रंथांखेरीज ‘ अरनेरिचारम् ’, ‘ पालमोळी, ’ ‘ एलाति ’ यांसारखे १८

नीतिशास्त्रविषयक उत्कृष्ट ग्रंथ जैनांनी लिहिले. तमिळ भाषेतील पाच महाकाव्यांपैकी ‘ जीवक चिंतामणी, ’ ‘ सिलप्पडिकारम् ’ व ‘ वलैयपति ’ ही तीन महाकाव्ये जैन लेखकांनी लिहिली आहेत. प्रगल्भ भाषाशैली, मनोहर कल्पनाविलास व सुंदर निसर्गवर्णन यांसाठी ‘ जीवकचिंतामणी ’ हे महाकाव्य अप्रतिम समजले जाते आणि नंतरच्या तमिळ भाषेतील उपलब्ध असलेली ‘ यशोधरकाव्य, ’ चूडामणी, ’ ‘ उदयणनकथै, ’ ‘ नागकुमारकाव्यम् ’ व ‘ नीलकेशी ’ ही पाच लहान पुराणकाव्येदेखील जैन लेखकांच्या कृती आहेत. गुणाढ्य यांच्या ‘ बृहत्कथे ’ वर आधारलेले कवी कोंगुवेळ यांनी राजपूत्र उदयन यांच्या चरित्रावर लिहिलेले ‘ ऐरुन कथै ’ व वामनमुनि यांचे ‘ मेरुमंदिर पुराणम् ’ हे अभिजात काव्यग्रंथ म्हणून प्रसिद्ध आहेत. त्रेसष्ट शलाका पुरुषांच्या चरित्रांचे सुंदर वर्णन करणारा ‘ श्रीपुराण ’ हा गद्यग्रंथ सर्व जैनांत अतिशय लोकप्रिय आहे. छंदशास्त्रावरील ‘ याप्परुंगलककारिकै ’ व ‘ याप्परुंगलानिरु ति ’ हे अमृतसागर यांचे दोन ग्रंथ विद्वन्मान्य आहेत. व्याकरणशास्त्रावरील अधिकृत मानले गेलेले व अजूनही पाठ्यपुस्तके म्हणून ज्यांचा शाळाकॉलेजात उपयोग केला जातो, असे ‘ तालकाप्पियम् ’ व ‘ नन्नूल ’ हे ग्रंथ जैन विद्वानांच्या कृती आहेत. ‘ दिवाकर मुनि. पिंगलमुनि व मण्डल पुरुष या जैन ग्रंथकारांनी लिहिले असून अजूनही ते पाठ करू न घेण्याची पध्दत चालू आहे. गणितशास्त्रावरील ‘ एकुवदि ’ व ज्योतिषशास्त्रावरील ‘ जिनेंद्रमालै ’ हे जैन लेखकांच ग्रंथ आजतागायत सर्वसामान्य जनतेतदखील प्रचारात आहेत.

११) जैन साहित्याचे महत्त्व

जैन साहित्याचा जर साकल्याने विचार केला तर असे दिसून येईल की साहित्याचे असे एकही दालन नाही की ज्यात जैनांनी प्रवेश करू न सन्मानाचे स्थान मिळविले नाही. भारतीय साहित्य सर्व तज्ज्ञेने समृद्ध करण्यास जैनांनी अत्यंत परिश्रम घेतले आहेत. वाङ्मयाच्या क्षेत्रातील हे प्रचंड कार्य जैनांनी अव्याहतपणे कित्येक शतके चालू ठेवले आहे हे पाहून आश्चर्य वाटते. जैनांचे हे विविध व विशाल साहित्य अनेक दृष्टीनी महत्त्वपूर्ण आहे.

पहिली विशेषता

जैन साहित्याची सर्वात मोठी विशेषता ही की, त्यात शांतरसाचा प्रवाह प्रामुख्याने दृग्गोचर होतो. वेगवेगळ्या भाषांतील व निरनिराळ्या कालखंडांतील सर्व जैन ग्रंथकारांनी निश्चित ध्येय नजरेसमोर ठेवून वाड्मयनिर्मिती केली, ही गोष्ट विसरता कामा नये. मनुष्याने संसाराच्या मोहजालात फसून न पडता स्वतः च्या प्रयत्नाने त्यांतून मुक्त होऊन आपली उन्नती करू न घ्यावी हाच जैन वाड्मयाचा प्रधान हेतू होता. लोककल्याणाच्या शुभ भावनेने प्रेरित होऊन जैन वाड्मय आचार्यांनी व पंडितांनी लिहिले. दुष्ट विचार व अनाचार यांपासून जनतेला सर्वथैव परावृत करणाऱ्या जैन वाड्मयाला म्हणूनच पुण्यानुबन्धी वाड्मय असे म्हटले जाते. जैन साहित्यात सदैव दिसून येणाऱ्या या प्रेरक शक्तीच्या प्रभावामुळे जैन लोकांची आपल्या धर्मावरील श्रद्धा व त्यानुसार आचरण अजूनपर्यंत कायम आहे.

दुसरी विशेषता

भारतीय जीवनाची संपूर्ण कल्पना येण्यास जैन साहित्य अत्यंत उपयोगी आहे, ही जैन साहित्याची दुसरी विशेषता होय. भारतीय जीवनात श्रमण - संस्कृती व ब्राह्मण - संस्कृतीतर कधी ब्राह्मण - संस्कृती जास्त प्रभावी ठरली असली तरी देखील दोन्ही संस्कृतीचा एकमेंकांवर परिणाम झाला आहे. तेव्हा भारतीय जीवनाचा अभ्यास करताना केवळ एका संस्कृतीच्या दृष्टिकोनातून पाहून भागणार नाही, तर दोन्ही दृष्टिकोन विचारात घ्यावयास हवेत. उदाहरणार्थ : विवाहसंस्थेला या दोन संस्कृतीमध्ये वेगवेगळ्या अर्थाने महत्त्व आहे. ब्राह्मण - संस्कृतीचे उपासक विवाहाला एव पवित्र धार्मिक विधी मानतात, तर श्रमण - संस्कृतीत विवाहाला सामाजिक दृष्टीनेच एक आवश्यक विधी असे मानले आहे; म्हणून भारतीय जीवनाचे आकलन करू न घेण्यासाठी श्रमण - संस्कृतीची परंपरासुधा पाहिली पाहिजे. ही परंपरा जैन साहित्यात प्रतिबिंबित झाली आहे व त्याप्रमाणे आजतागायत जैनांचे आचरण चालू आहे. श्रमण - संस्कृतीचे दुसरे प्रतिनिधी

म्हणजे बौद्ध लोक होत; परंतु त्यांची संख्या हिंदुस्थानात अतिशय कमी आहे. अतएव जैन साहित्याचे अत्यंत महत्त्व आहे.

तिसरी विशेषता

भारतीय भाषांच्या अभिवृद्धीला जैन साहित्याने फार मोठ्या प्रमाणात मदत केली, ही जैन साहित्याची तिसरी विशेषता होय. इतर धर्मांच्या लोकांप्रमाणे जैनांनी कोणत्याही एका भाषेला जास्त महत्त्व दिले नाही. बहुजन समाजाला आपली धर्मतत्त्वे चांगल्या रीतीने समजावीत म्हणून लोकांच्या रोजच्या प्रचारातील भाषांतूनच जैनांनी ग्रंथरचना केली. बौद्धांचे धर्मग्रंथ मुख्यतः पाली भाषेत व हिंदूंचे संस्कृत भाषेत आढळतात; पण जैनांचे धर्मग्रंथ मात्र वेगवेगळ्या भाषांत दिसून येतात. प्रथमपासून जैनांनी प्राकृत भाषेचे माध्यम स्वीकारले व ते कधीही सोडले नाही. मागधी, अर्धमागधी, महाराष्ट्री, शौरसेनी, पैशाची वगैरे विविध प्राकृत भाषांमधून जैनांनी अगदी प्राचीन कालापासून वाड्मयनिर्मिती केली. संस्कृत भाषा जास्त प्रचारात आल्यानंतर त्याही भाषेत ग्रंथरचना करण्यास जैनांनी सुरुवात केली.

इसवी सनाच्या पहिल्या शतकात आचार्य उमास्वामी यांनी ‘ तत्त्वार्थाधिगमसूत्र ’ संस्कृत भाषेत लिहिल्यापासून संस्कृत भाषेचां उपयोगही नेहमी करण्यात येऊ लागला. आज जैन साहित्य विचारात घेतल्याखेरीज संस्कृत वाड्मयाची खरी थोरवी कळणार नाही. अपभ्रंश भाषेला महत्त्व येऊ लागल्यानंतर त्या भाषेतही लेखन करण्यात जैन अग्रेसर राहिले. इसवी सनाच्या सहाव्या शतकापासून सुमारे बाराव्या शतकापर्यंत अपभ्रंश भाषेत वाड्मयापैकी जवळ जवळ सर्व वाड्मय जन लेखकांचेच आहे, ही विशेष लक्षात ठवेण्यासारखी गोष्ट होय. तसेच भाषाशास्त्राच्या दृष्टीनेही अपभ्रंश वाड्मयाला बरेच महत्त्व आहे. सध्या प्रचलित असलेल्या हिंदी, गुजराती वगैरे उत्तर हिंदुस्थानातील प्रादेशिक भाषा अपभ्रंश भाषेमधूनच उत्पन्न झाल्या असे मानण्यात येत असल्याकारणाने त्यांच्या अभ्यासासाठी अपभ्रंश साहित्याकडे वळले पाहिजे; कारण हल्लीच्या बोलभाषेतील बरेचसे शब्द आणि चौपाई, सोरग, दोहा यांसारखी लोकप्रिय झालेली अनुप्रासयुक्त वृत्ते अपभ्रंश भाषेतच वापरलेली आढळतात. प्रादेशिक भाषा प्रचारात आल्यापासून त्या सर्व

भाषांचा ग्रंथनिर्मितीकडे उपयोग अगदी पहिल्यापासून करण्यात येऊ लागला. हिंदी, गुजराती, कानडी, तमिळ व तेलगू या बोलभाषांना जैन लेखकांच्या अविश्रांत परिश्रमांमुळे प्रगल्भ ग्राथिक भाषेचे स्वरू प आले. अशा रीतीने सर्व भाषांमधून मौलिक वाड्मयनिर्मिती करू न जैनांनी त्या भाषांच्या अभिवृद्धीला मोठाच हातभार लावला. त्याशिवाय व्याकरणशास्त्र, काव्यशास्त्र, छंदशास्त्र, अलंकारशास्त्र वगैरे विषयांवर प्रमाणभूत स्वरू पाचे ग्रंथ लिहून आणि वेगवेगळ्या तन्हेचे शब्दकोश तयार करू न या सर्व भाषांना त्यांनी व्यवस्थित स्वरू प दिले व त्यांच्या सखोल अभ्यास केला. हे वाड्मयीन कार्य महत्त्वपूर्ण नाही असे कोण म्हणेल ?

चौथी विशेषता

जैन साहित्यात ऐतिहासिक सामग्री पुष्कळ प्रमाणात आढळून येते, ही जैन साहित्याची चौथी प्रमुख विशेषता होय. केवळ इतिहासग्रंथ लिहिण्याची प्रथा भारतात नसल्याकारणाने जैन ग्रंथकारांनी देखील केवळ ऐतिहासिक घडामोडीचे वर्णन करणारे साहित्य निर्माण केले नाही; पण त्यांच्या इतर प्रकारच्या साहित्यांमधून पौराणिक व ऐतिहासिक महापुरुषांचे जीवनचरित्र, राजकीय घडामोडी, सामाजिक चालीरीती, भौगोलिक परिस्थिती, आर्थिक व्यवस्था, शैक्षणिक परंपरा, धार्मिक व लौकिक रु ढी आणि सामान्य माणसाचे दैनंदिन जीवन या विषयांवर प्रकाश पाडणारी भरपूर माहिती मिळते. जैनांच्या टीकासाहित्यामधून प्राचीन इतिहास व संस्कृती यांविषयी बरेचसे उल्लेख आढळून येतात. आवश्यक चूर्णी हे टीकाग्रंथ यास दृष्टीने महत्त्वाचे असून त्यात भगवान महावीरांच्या समकालीन राजेरजवाड्यांचे वर्णन केलेले आहे. जैनांच्या विशाल कथासाहित्यावरू न बहुजनसमाजाच्या जीवनाची खरीखुरी कल्पना येते. सर्व प्रकारच्या लोकांच्या जीवनाचे असे वास्तवतापूर्ण चित्रण इतरत्र दिसून येत नाही; म्हणून सामाजिक इतिहासाच्या अभ्यासाच्या दृष्टीने जैन कथासाहित्य फार उपयोगी आहे. त्यामध्ये प्रमुख ऐतिहासिक व्यक्तीच्याविषयीदेखील वरीचशी माहिती मिळते.

वर उल्लेख केलेल्या सुभाशिल गणी यांच्या ‘ पंचशति - प्रबोधसंबंध ’ या कथासंग्रहात नंद, शातवाहन, भर्तृहरी, भोज, कुमारपाल, हेमसूरी वगैरे जैन व जैनेतर प्रसिद्ध पुरुषांच्या कृतीचे

वर्णन केले आहे. जैनांच्या काव्यसाहित्यात तर बरीच विश्वसनीय अशी ऐतिहासिक स्वरू पाची माहिती मिळते. ‘प्रबंध’ व ‘प्रशस्ती’ या प्रकारचे काव्यग्रंथ या दृष्टीने विशेष उल्लेखनीय आहेत. आचार्य मेरुतुंग यांनी १४ व्या शतकात लिहिलेल्या ‘प्रबंध चिंतामाणि’ या ग्रंथांत भोज, विक्रमादित्य, शीलादित्य, कुमारपाल या राजपुरुषांच्या महिमा वर्णन केला असून त्यांत राजप्रासादांतील जीवनाचे आणि विशेषतः विविध साहित्यविषयक स्पर्धा यांचे सुंदर चित्रण केले आहे. त्याच शतकात लिहिल्या गेलेल्या ‘प्रबंधकोश’ या ग्रंथात राजशेखर यांनी जैनांचे दहा आचार्य, चार कवी, सात राजे व तीन प्रसिद्ध व्यक्ती अशा चोवीस ऐतिहासिक पुरुषांचे जीवन - चरित्र दिले आहे. ‘प्रशस्ती’ हे मुख्यतः स्तुतिपर काव्य असल्याने त्यावरू न पराक्रमी पुरुषांच्या अलौकिक कृत्यांची विस्तृत माहिती मिळते. जयसिंह यांच्या ‘वास्तुपाल, तेजपाल - प्रशस्ति’ मध्ये गुजरातमधील चालुक्यवंशीय राजा वीरधवल यांचे जैन मंत्री वस्तुपाल व तेंजपाल या बंधुद्वयाने मुसलमानांच्या आक्रमणाविरुद्ध केलेल्या प्रत्यक्ष प्रतिकाराचे सुंदर वर्णन केले आहे. तसेच मूळ ग्रंथाला जोडलेल्या ‘प्रशस्ती’ वरू न देखील ग्रंथकारांच्या जीवनाविषयी थोडीतरी माहिती मिळते. ‘धर्मामृत’ या ग्रंथाच्या शेवटी असलेल्या प्रशस्तीमुळे १३ व्या शतकातील प्रसिद्ध जैन पंडित आशाधर यांच्या घराण्याविषयी माहिती मिळते. अशा तळेच्या प्रशस्ती जोडल्या नसत्या तर कितीतरी लेखकांचे जीवन अज्ञात राहिले असते.

विश्वासार्ह ऐतिहासिक माहितीने परिपूर्ण असे जैनाचार्यांचे ग्रंथदेखील उपलब्ध आहेत. हेमचंद्र यांचे ‘कुमारपालचरित्र,’ जयचंद्र यांचे ‘हम्मीरकाव्य’ व जयसिंह यांचे ‘हम्मीरमदमर्दन’ हे ग्रंथ गुजरातच्या इतिहासाच्या दृष्टीने विशेष उल्लेखनीय आहेत. पंडित बनारसीदास यांच्या ‘अर्धकथानक’ ग्रंथात अकबर व जहाँगीरकालीन परिस्थिती वर्णन केली आहे. तसेच श्रीवर यांनी ‘जैन राजतरंगिणी’ या ग्रंथात इसवी सन १९५९ पासून १४८६ सालापर्यंतचा काशमीरचा इतिहास दिला आहे. पूर्वी जैनाचार्य ज्या गावामध्ये चातुर्मासानिमित्त वास्तव्य करीत, त्या गावाविषयी व विशेषतः तेथील जैन समाजाच्या परिस्थितीविषयी ते संपूर्ण माहिती लिहून ठेवीत. अशा लेखांना ‘विज्ञाप्ति’ असे म्हणतात. त्यावरू न वस्तुस्थितीची खरी

कल्पना येते. जैनाचार्यांच्या ‘ पट्टावली ’ वरु नसुध्दा विशेष महत्त्वाच्या ऐतिहासिक घटनांचा बोध होतो.

एखाद्या प्रांताचा तपशीलवार इतिहास कळण्यासदेखील जैन ग्रंथकारांच्या कृतीचा चांगला उपयोग होतो. गुजरातचा इतिहास - विशेषतः चालुक्यकालीन इतिहास - समजण्यास जयसिंहकृत ‘ कुमारपाल - चरित्, ’ सोमेश्वरकृत ‘ रासमाला ’ व ‘ कीर्तिकौमुदी, ’ अरिसिंहकृत ‘ सकृत- संकीर्तन, ’ सोमप्रभकृत ‘ कुमारपालप्रतिबोध, ’ उदयप्रभकृत ‘ सुकृतकीर्तिकल्लोलिनी ’ आणि बालचंद्रकृत ‘ वसंत - विलास ’ या ग्रंथांची फार मदत होते. गुजरातप्रमाणेच इतर प्रांतांचा इतिहाससुध्दा जैन ग्रंथांच्या साहाय्याने लिहिता येणे शक्य आहे.

१२) साहित्य संरक्षण

जैनांनी विशाल साहित्य निर्माण केले. एवढेच नव्हे तर त्यांचे संरक्षणदेखील परिश्रमपूर्वक केले. कित्येक शतकांपूर्वी लिहिलेले ग्रंथ आज चांगल्या स्थितीत उपलब्ध आहेत. जैनांचे हे वाड्मय जिवंत आहे म्हणून आजतागायत जैनांची परंपरा अखंडितपणे टिकून राहिली आहे. साहित्याचे अनन्यसाधरण महत्त्व लक्षात घेऊन जैनाचार्यांनी त्यांच्या संरक्षणाची, वाचनाची व प्रसाराची सोय करण्याकडे विशेष लक्ष दिले.

जैन धर्मग्रंथांना श्रुत असे म्हणतात आणि श्रुताचा महिमा जैन आचार्यांनी फार मोठा मानला आहे. आचार्य समंतभद्र यांनी श्रुताची समस्त पदार्थांचे ज्ञान करू न देणाऱ्या केवलज्ञानाशी तुलना केली आहे. कारण श्रुत हे परोक्ष - प्रकाशक आहे, तर केवलज्ञान हे प्रत्यक्ष - प्रकाशक आहे. पंडितप्रवर आशाधरजी यांनीही अशाच तन्हेचे विचार व्यक्त केले आहेत. आपल्या ‘ सागारधर्मामृतम् ’ या ग्रंथात ते म्हणतात,

दे यजन्ते श्रुतं भक्त्या ते यजन्तेऽजजसा जिनम्

न किंचिदन्तरं प्राहुराप्ता हि श्रुतदेवयोः ॥८॥

जे लोक भक्तिभावाने श्रुताची पूजा करतात, ते वास्तविकपणे जिनेंद्र भगवंताचीच पूजा करतात; कारण श्रुत आणि देव यांच्यामध्ये थोडेही अंतर नाही असे सर्वज्ञ देवांनी सांगितले आहे. म्हणूनच श्रुतपूजेला देवपूजा व गुरुपूजा यांच्याइतकेच महत्त्व दिले आहे; त्यामुळे श्रुताचे संरक्षण करण्याची मोठी जबाबदारी जैन धर्मीयांवर पडली. त्यासाठी त्यांनी आगम मंदिरांची अगर ‘ग्रंथभांडारां’ ची ठिकठिकाणी योजना केली. या भांडारांतून ताडपत्रांवर, भूर्जपत्रांवर, कागदावर अगर ताम्रपत्रांवर लिहिलेले सर्व प्रकारचे साहित्य पद्धतशीरपणे जपून ठेवले आहे. अशा ग्रंथभांडारांची संख्या अतिशय मोठी असून भारतात सर्व ठिकाणी ते दिसून येतात. त्यांपैकी राजस्थानमधील जेसलमीर, गुजरातमधील पाटण, महाराष्ट्रामधील कारंजा व कर्नाटकातील मूडबिंद्री या ठिकाणचे ग्रंथभांडार फार प्रसिद्ध आहेत. त्याशिवाय प्रत्येक जिनमंदिरातसुध्दा ग्रंथ ठेवण्याची सोय केलेली असते. जैन लोक प्रत्येक वर्षी ज्येष्ठ शुद्धा पंचमीच्या दिवशी ‘श्रुतपंचमी’ हा महान पर्व साजरा करतात. या पवित्र पर्व - दिनी श्रुताचे महत्त्व समजावून घेऊन त्याच्या संरक्षणाची प्रतिज्ञा घेतली जाते.

श्रुताचे: इतके महत्त्व असल्याकारणाने त्याचा सतत अभ्यास केला जावा अशीही योजना जैन धर्माने आखली आहे. श्रुताच्या अभ्यासाला ‘स्वाध्याय’ असेही म्हणतात आणि प्रत्येकाने रोज स्वाध्याय केला पाहिजे असे बंधन घातले आहे. गृहस्थाने प्रतिदिनी ज्या सहा आवश्यक क्रिया करावयाच्या असतात, त्यांत स्वाध्यायाला तिसरे स्थान दिले आहे.

देवपूजा गुरु पास्ति स्वाध्यायः संयमस्तपः ८

दानं चेति गृहस्थानां षट् कर्माणि दिने दिने ८८॥

स्वाध्यायाखेरीज श्रुताच्या विशेष व सखोल अभ्यासाची सोय व्हावी म्हणून जैनांनी पुष्कळ ठिकाणी पाठशाळा काढल्या. अशा पाठशाळा अजूनही चालू असून त्यांनी प्रभावी जैन पंडितांची परंपरा अखंडित राखली आहे.

श्रुताचे संरक्षण व अभ्यास यांच्यावरोबरच त्याचा प्रसार व्हावा अशी दक्षतादेखील जैनांनी घेतली आहे. जैन धर्मात आहारदान, औषधदान, अभयदान व शास्त्रदान अशा चार प्रकारच्या दानांची महती वर्णन केली असल्याने साहजिकच ग्रंथप्रसाराला चालना मिळाली. प्रत्येक भांडारातून हस्तलिखित प्रती निर्माण करण्यासाठी म्हणून बरेच हस्ताक्षरकलानिपुण लोक नेमण्यात येत असत. अशा प्रती दान म्हणून वाटत असत. मुद्रित ग्रंथ दान म्हणून वाटण्याची प्रथा अजूनही जैनांत चालू आहे. साधरणपणे ब्रताचे उद्यापन करावयाच्या वेळी शास्त्रदान करण्याची पद्धत विशेष रु ढ आहे.

१३) साहित्य संशोधन व प्रचार

जैनांची ही अपरंपार साहित्य - संपत्ती कित्येक वर्षे अज्ञात होती. ती ग्रंथभांडारात सुरक्षित होती हे खरे; परंतु तिची कल्पना मात्र लोकांना नव्हती. त्यामुळे जैन धर्म, जैनांचा इतिहास व जैनांची संस्कृती यांविषयी लोकांत बरेच विपरीत ग्रह प्रचलित होते. याला मुख्यतः जेन समाजच कारणीभूत होता. जवळ जवळ विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीपर्यंत जैन भांडारांतील ग्रंथ कुणाला पाहावयासदेखील मिळत नसत. हे धार्मिक ग्रंथ छापण्याला जैनांचा तीव्र विरोध होता. छापील ग्रंथ देवळांत आणण्यास मनाई होती आणि हे ग्रंथ छापणाऱ्यांवर बहिष्कारसुध्दा घातला जाई. पण हळूहळू ही परिस्थिती सुधारली. जैन धर्माची खरी प्रभावना करावयाची असेल तर जैन साहित्याचा बराच प्रचार झाला पाहिजे, याची त्यांना जाणीव होऊ लागली. त्यासाठी नवीन प्रकाशनसंस्था रथापण्यात आल्याने विद्वानांचे लक्ष जैन साहित्याकडे जाऊ लागले. युरोपातील प्राच्यविद्या विशारदांनी जैन वाड्मयाचा प्रथम सखोल अभ्यास करू न त्यांत मौलिक संशोधन केले. अशा विद्वानांमध्ये जर्मनीतील हर्मन याकोबी, वाल्टर शुब्रिंग, एच. ग्लाजेनाप, मॉरिस विंटरनीटझ्, प्रफ्लॅन्समधील गेरिनाट् व इंग्लंडमधील थॉमस, वॉरन व विल्सन हे प्रमुख होत. या विद्वानांच्या

अविश्रांत परिश्रमांमुळे जैन साहित्याची थोरवी जगाला पटली आणि त्याच धर्तीवर भारतीय विद्वानांनी विशेषत: जैन विद्वानांनी संशोधन करावयास सुरु वात केली. स्व. बॅ. जुगमंदरलाल जैनी, पं. नाथुरामजी प्रेमी, मुनि जिनविजयजी, युगवीर पं. जुगलकिशोरजी मुख्यार, मुनि पुण्यविजयजी, पं. सुखलालजी संघवी, डॉ. ए. एन. उपाध्ये, प्रा. चक्रवर्ती, डॉ. हिरालाल जैन, पं. दलसुख मालवणिया वगैरे ख्यातनाम संशोधकांनी आपले जीवन या कार्याला वाहिल्यामुळे वरेच जैन ग्रंथ प्रकाशात आले आणि यामुळे त्यामुळे भारतीय संस्कृतीच्या अभिवृद्धीसाठी जैनांनी केलेल्या प्रचंड कार्याची जगाला कल्पना आली.

इतके संशोधन झाले असले तरी अजून कितीतरी व्हावयाचे शिल्लक आहे. जैनांचा वाढ़मयीन वारसा इतका विशाल आहे की अजून कित्येक वर्षे हे कार्य संपणार नाही. भांडारांतून पडून राहिलेले असंख्य ग्रंथ संशोधित स्वरू पात प्रसिद्ध केले पाहिजेत. जैन समाजाने आपला दातृत्वाचा ओघ या कार्याकडे वळविला पाहिजे; कारण त्याशिवाय हे महत्त्वाचे व निकडीचे काम लवकर होणार नाही. शिवाय संशोधनात एकसूत्रता आणणे आवश्यक आहे. प्राकृत टेक्स्ट सोसायटी, दिल्ली व वैशाली जैन विद्यापीठ, वैशाली (बिहार) यांसारख्या नुकत्याच स्थापन झालेल्या भारतीय स्वरू पाच्या व सरकारी मदत असलेल्या अधिकृत संस्थांच्या मार्गदर्शनाखाली पद्धतशीर संशोधनाला वाव मिळून अंधारात पडून राहिलेले ग्रंथ प्रकाशात येतील, अशी आशा निर्माण झाली आहे. परंतु नुसते ग्रंथांचे संशोधन करू न भागणार नाही. लोकांना सहज समजेल अशा नवीन स्वरू पात ते प्रसिद्ध केले पाहिजेत. असे केळ्याखेरीज बहुजन समाजाला जैन साहित्यविषयी आवड निर्माण होणार नाही. तेव्हा संशोधनाचे हे लोण समाजातील सर्व थरांच्या लोकांपर्यंत पोहोचल्याखेरीज त्याचे चीज होणार नाही. जैन समाजातील सर्वसाधारण मनुष्याला अजूनदेखील जैनांच्या या महनीय वाढ़मयीन कामगिरीची गंधसुध्दा नाही. यावरू न नवीन स्वरू पात संशोधनाचे केवढे प्रचंड कार्य करावयचे शिल्लक राहिले आहे, याची कल्पना येईल.

संशोधनाप्रमाणेच प्रकाशनाच्या क्षेत्रातही एकसूत्रीपणा आणणे आवश्यक आहे. सध्या जैन समाजात कितीतरी प्रकाशन संस्था आपापल्या परीने काम करीत आहेत; परंतु एका संस्थेचा दुसऱ्या संस्थेशी संबंध नसल्याकारणाने समाजाचा पैसा, काल व शक्ती अगदी वाया जात आहे.

त्यामुळे मामूली स्वरू पाची पुस्तके प्रसिद्ध होतात; परंतु काही वेळेला शास्त्रीय संशोधन करू न लिहिलेले ग्रंथदेखील तसेच अप्रकाशित राहतात. म्हणून जर एखादी मध्यवर्ती प्रकाशन संस्था अखिल जैन समाजाने स्थापन केली तर तिच्याकडून बरेचसे भरीव कार्य होईल. जैन धर्माची प्रभावना ही जैन साहित्याच्या प्रसारावर अवलंबून आहे हे विसरता कामा नये. जैन साहित्याचा प्रसारावर अवलंबून आहे हे विसरता कामा नये. जैन साहित्याचा पध्दतशीरपणे जगभर प्रसार इ गाला नाही तर जैनांनी केलेल्या या प्रचंड वाड्मयीन कार्याची लोकांना खरी कल्पना मिळणार नाही.

जैनांच्या या अपरिमित साहित्य संपत्तीचे हल्लीचे वारसदार आपल्यावरील मोठी जबाबदारी ओळखून, संशोधनाच्या व प्रकाशनाच्या कार्यात एकसूत्रीपणा आणून, जैन धर्माचा संदेश उत्साहाने जगभर पसरवून जैन आचार्यांनी करू न ठेवलेले प्रचंड वाड्मयीन कार्य शतकानुशतके जिवंत ठेवतील अशी अपेक्षा आहे, नव्हे ते त्यांचे प्रमुख कर्तव्य होय.

ऐतिहासिक व सामाजिक महत्त्वाचा वैशिष्ट्यपूर्ण धर्मग्रंथ
समणसुत्तम्
(श्रमणसूत्रम्)

निर्वाण महोत्सव वर्षाची उपलब्धी

भगवान महावीर यांचा २५०० वा निर्वाण महोत्सव सर्व भारतात व भारताबाहेर प्रमुख ठिकाणी १४-११-७४ ते ३-११-७५ या वर्षामध्ये अतिशय भव्य प्रमाणात व अभूतपूर्व उत्साहाच्या वातावरणात शासन, विविध संस्था व सामान्य जनता यांजकडून सोऱ्या आत्मीयतेने व श्रद्धापूर्वक साजरा करण्यात आला. विशेष म्हणजे या निर्वाण महोत्सवाचा चिरस्थायी स्वरू प देण्याचे प्रयत्न अतिशय दूरदर्शीपणाने, निष्ठेने व निर्धाराने करण्यात आले. त्यानुसार अनेक उपयुक्त उपक्रम सुरु करण्यात आले, बरेच संकल्प पूर्ण करण्यात आले आणि विविध योजना कार्यान्वित करण्यात आल्या. अशा योजना सामान्यपणे कल्याणकारी स्वरू पाच्या असून त्यामध्ये औषधालये, रुग्णालय, छात्रालये, अनाथालये, विद्यालये, बालकाश्रम, महिलाश्रम, वृद्धाश्रम यांसारख्या गरजू लोकांना योग्य वेळी आधार देऊन पर्याप्त साहाय्य करणाऱ्या आणि सर्व जनतेसाठी खुल्या असलेल्या समाजसेवेच्या संस्थांचा प्रामुख्याने समावेश होतो. सकलजनहितकारक अशा योजनांबरोबरच जैन धर्म, साहित्य व संस्कृती यांच्या अभिवृद्धीला योग्य चालना देणाऱ्या व त्यांचे महत्त्व समर्पक रीतीने जगाला पटवून देणाऱ्या विविध विधायक योजना जैन समाजाकडून तत्प्रतेने प्रत्यक्षात उत्तरविण्यात आल्या. तसेच धार्मिकदृष्ट्या पंथोपयंथांमध्ये विभागलेल्या आणि एकमेकांपासून शतकानुशतके दुरावलेल्या व भारताच्या कानाकोपाच्यात पसरलेल्या जैन लोकांमध्ये सामंजस्य निर्माण करू न दृढ एकता प्रस्थापित करण्याच्या अत्यंत आवश्यक व महत्त्वपूर्ण कार्याकडेदेखील खास लक्ष पुरविण्यात आले. या ऐतिहासिक स्वरू पाच्या ऐक्यातिरिमितीच्या कार्यक्रमांमध्ये सर्व पंथांचे श्रेष्ठ आचार्य व ज्येष्ठ नेते यांनी अतिशय जाणीवपूर्वक व जबाबदारीच्या भावनेने संपूर्ण सहयोग दिला, ही अत्यंत शुभसूचक व उल्लेखनीय घटना होय.

या सर्वांच्या सामुदायिक विचारमंथनातून व अविरत प्रयत्नांतून सर्व जैनांसाठी एक धज, एक धजगीत, एक बोधवाक्य, एक बोधचिन्ह, एक प्रार्थना आदी एकता - निदर्शक व ऐक्यपोषक अशा गोष्टी निर्धारित करण्यात आल्या. एवढेच नव्हे तर त्या प्रत्यक्ष आचरणातदेखील आणल्या गेल्या. ही घटनासुधा अतिशय महत्त्वपूर्ण व दूरपरिणामी होय.

या ऐक्य - प्रस्थापक प्रयत्नांची पुढची पायरी म्हणून सर्व पंथोपपंथांच्या जैनांना मान्य व ग्राह्य होईल असा आणि जैन धर्माचे सार सर्वधर्मीयांना सम्यक् व पर्याप्त रीतीने विशद करू न सांगेल असा एक प्रमाणभूत जैन धर्मग्रंथ तयार करण्यात यावा असे निश्चयपूर्वक ठरविण्यात आले धर्मग्रंथ तयार करण्यात यावा असे निश्चयपूर्वक ठरविण्यात आले आणि त्या दृष्टीने विविध पंथांचे आचार्य, मुनी, विद्वान नेते व जाणकार श्रावक यांनी केलेल्या निष्ठायुक्त सामूहिक प्रयत्नांतून 'समणसुत्तम्' हा सर्वसमंत धर्मग्रंथ साकार झाला. जैन संस्कृतीच्या इतिहासाच्या दृष्टिकानातून या नवीन संकलित ग्रंथाला अपरंपार महत्त्व आहे; कारण विविधपंथीय जैनांची संपूर्ण मान्यता मिळाल्याने जैनदर्शनाचा सर्वमान्य व प्रातिनिधिक ग्रंथ म्हणून तो जगापुढे प्रथमच सादर होत आहे; म्हणून या संदर्भात पूर्वी झालेले प्रयत्न लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

वीर - वाणी संकलनाचा इतिहास

भगवान महावीरांनी दिलेल्या उपदेशांचे एकत्रित संकलन करण्याचा अगदी पहिली प्रयत्न वीरनिर्वाण होऊन १६० वर्षे झाल्यानंतर म्हणजे इसवी सनापूर्वीच्या चौथ्या शतकात बिहारमधील पाटलीपुत्र या प्रमुख गावी आचार्या स्थूलिभद्र यांच्या निर्देशनाखाली करण्यात आला. ही परिषद जैन साहित्यात इतिहासात 'पाटलीपुत्र - परिषद' म्हणून प्रसिद्ध आहे आणि त्यात केलेले संकलन 'पाटलीपुत्र - वाचना' म्हणून प्रसिद्ध आहे. या परिषदेला भगवान महावीरांच्या वाणीचे प्रथम संकलन करण्यात यश आले हे विशेष होय. परंतु त्या वेळी बिहारमध्ये पडलेल्या १२ वर्षांच्या भयंकर दुष्काळामध्ये हे संकलन दुर्दैवाने नष्ट झाले. पुढे वीर - वाणी संकलनाच्या या कार्यात जवळ जवळ ६०० वर्षे काही हालचाल करण्यात आली नाही. पण भगवान महावीरांच्या निर्वाणानंर ८२७ ते ८४० या कालखंडात उत्तर प्रदेशातील 'मथुरा' या क्षेत्राच्या गावी आचार्य स्कन्दिल

यांच्या उपस्थितीमध्ये वीर - वाणी संकलनासाठी दुसरी परिषद भरविण्यात आली. ‘ मथुरा परिषदे ’ मध्ये केलेले वीर - वाणीचे संकलन ‘ माथुरी वाचना ’ या नावाने ओळखले जाते; परंतु ‘ पाटीलपुत्र वाचना ’ या पहिल्या संकलनाप्रमाणे ‘ माथूरी वाचना ’ हे दुसरे संकलन देखील भीषण दुष्काळाच्या तडाख्यात नाश पावले. या घटनंतर नाश पावले. या घटनेनंतर जवळ जवळ १५० वर्षांनी (अर्थात इसवी सनाच्या पाचव्या शतकात) गुजरातमधील ‘ वलभीनगर ’ या गावी आचार्य देवर्धिंगणी क्षमाश्रमण यांच्या नेतृत्वाखाली वीर - वाणीचे संकलन करण्यासाठी तिसरी परिषद भरविण्यात आली. या वलभी परिषदे ’ मध्ये कलेले वीर - वाणीचे संकलन ‘ वलभी परिषदे ’ मध्ये केलेले वीर - वाणीचे संकलन ‘ वलभी वाचना ’ म्हणून प्रसिद्ध आहे. ही ‘ वलभी - वाचना ’ मात्र सुरक्षित राहिली. या वाचनेमध्ये आगमविषयक खालील धर्मग्रंथांचा समावेश होतो.

बारा ‘ अंग ’ ग्रंथ - १) आचारांग, २) सूत्रकृतांग, ३) स्थानांग, ४) समावायांग, ५) भगवती व्याख्याप्रज्ञप्ति, ६) ज्ञाता - धर्मकथा, ७) उपासकदशा, ८) अंतकृदशा, ९) अनुत्तरौपपातिकदशा, १०) प्रश्न व्याकरणानि, ११) विपाकश्रुतम् आणि १२) दृष्टिवाद.

बारा ‘ उपांग ’ ग्रंथ - १) औपपातिक, २) राजप्रश्नीय, ३) जीवाजीवाभिगम, ४) प्रङ गापना, ५) सूर्यप्र- ज्ञप्ति, ६) जंबुद्धीपप्रज्ञप्ति, ७) चंद्रप्रज्ञप्ति, ८) निरयावली अथवा कल्पिका, ९) कल्पावतंसिका, १०) पुष्पिका, ११) पुष्पचूलिका आणि १२) वृष्णिदशा.

दहा ‘ प्रकीर्णक ’ ग्रंथ ----- १) चतुःशरण, २) आतुरप्रत्याख्यान, ३) व्यवहार, ४) संस्तारक, ५) तंदुलवैतालिक, ६) चंदाविज्जय, ७) देवेन्द्रस्तव, ८) गणी - विद्या, ९) महाप्रत्याख्यान आणि १०) वीर - स्तव.

सहा ‘ छेद - सूत्र ’ ग्रंथ ----- १) निशीथ, २) महानिशीथ, ३) व्यवहार, ४) आचारदशा, ५) बृहत्कल्प अर्थात् कल्पसूत्र व ६) पंचकल्प.

दोन स्वतंत्र ग्रंथ ---- (चूलिका सूत्रे) १) नंदीसूत्र आणि २) अनुयोगद्वार.

चार मूलसूत्र ग्रंथ ---- १) उत्तराध्ययन, २) आवश्यक, ३) दशवैकालिक व ४) पिण्डनिर्युक्ति (काही ठिकाणी तिसऱ्या व चौथ्या मूलसूत्राएवजी ओघनिर्युक्ति व पाक्षिक - सूत्र या ग्रंथांचा उल्लेख केलेला आढळतो.)

वलभी परिषदेमध्ये अर्धमागधी भाषेत संकलित केलेले हे ४६ धर्मग्रंथ ‘ अर्धमागधी आगम - साहित्य ’ या नावाने प्रसिद्ध असून ते सर्व प्रकाशित झाले आहेत.